

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

-
- ¹¹ Археологическое известие (о находке возле Очакова) // ОВ. 1834. 12 трав.
¹² Об археологических розысках в Керчи (раскопки г. Ашика) // ОВ. 1835. 9 лют.
¹³ Ашик А. Керченские древности // ОВ. 1838. 11, 15, 22 черв.
¹⁴ Записки Н. Н. Мурзакевича // Русская старина. 1887. № 2. С. 180–181.
¹⁵ Естественная история (сообщение о находке мамонтового бивня) // ОВ. 1828. 22 вер.

*І. В. Сапожников (Чорноморськ), О. В. Айсфельд (Геттінген),
І. С. Корчемна (Київ)*

**ПРОГРАМА ОТІС 1882–1884 РОКІВ
З АРХЕОЛОГО-ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ОПИСУ
МІСТ І СІЛ ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ПРИАЗОВ'Я**

Серед матеріалів Одеського товариства історії і старожитностей, розпорошених по сховищах двох установ різних міст, знаходяться описи 38 населених пунктів Північного Причорномор'я та Приазов'я, датовані у архівних документах 1884 роком або кінцем ХІХ ст. Нами встановлено, що це письмові результати програми з анкетування вчителів, спрямованої на отримання описів значної кількості населених пунктів різних губерній РІ від ріки Дону до дельти Дунаю та р. Прут. До наших досліджень з них був опублікований один опис з Приазов'я¹, а нам вдалося поки що познайомитись з частиною тих рукописів, які зберігаються у Києві (дод. 1). Саме тому в цій статті ми зосередимось на загальній характеристиці програми та анкетах її «бессарабської частини» (31 прим.).

Анкетування ОТІС 1882–1884-х рр. Спочатку скажемо, що традиція опитувань такого роду в названому регіоні має глибше коріння. 9 жовтня 1837 р. міністр внутрішніх справ Д. Блудов «разіслав циркуляр про надання губернаторами відомостей щодо наявності монастирів, церков, замків, будинків, водопроводів, мостів, розвалених стін, залишків давніх доріг, тощо». Виконуючи його, бессарабський цивільний губернатор П. Федорів наказав поліцейським «без затримки доставити точні й вичерпні відомості про давні будівлі з означенням їх нинішнього стану, та, якщо можливо, надати малюнки старожитностей і стисло викласти їх історію або перекази, що збереглися». Короткі описи і відповіді були обнародовані², але в цілому архівна справа «Про доставлення свідощтв щодо давніх споруд та ін.» (з малюнками, кресленнями і планами)

залишилась не опублікованою і, судячи з описів справ НАРМ, може вважатися втраченою³.

Першу згадку про програму анкетування 1880-х рр. знаходимо в протоколі засідання ОТІС 22 січня 1882 р. «Слухали: VII. Програму співробітника О. Князева, за якою [він] має намір збирати історико-статистичні свідчення щодо Херсонської губернії. *Визначили:* Корисну справу прийняти з вдячністю та, у разі потреби, сприяти матеріалами, які наявні у Товаристві»⁴. 22 жовтня того року на 207-му засіданні О. Князев доповів про «Описи 10 сіл Ананьївського і Тираспольського повітів Херсонської губернії, складені сільськими вчителями і вчительками»⁵. На засіданні ОТІС 28 січня 1883 р. «Слухали: 17 описів сіл та містечок <...> Тираспольського і Ананьївського повітів, наданих співробітником О. Князевим. *Визначили:* Усі названі статті передати до видавничого комітету»⁶. Отже, О. Князев запропонував програму дослідження населених пунктів частини Херсонської губернії в січні 1882 р. і за рік зумів отримати 27 статей-відповідей.

Невдовзі «кордони» анкетування були розширені. З 14 листопада 1883 р. до 14 листопада 1884 р. на одному з засідань ОТІС неназваний співробітник надав: «Описи деяких сіл (13) Новомосковського повіту Катеринославської губ., надіслані вчителями місцевих сільських училищ. Описи декількох сіл (8) Бердянського повіту Таврійської губ.»⁷ В період між 14 листопада 1884 р. та 14 листопада 1885 р. на одному з семи засідань ОТІС від інспектора народних училищ Катеринославської губернії О. Бужинського⁸ для 14-го тому «Записок» ОТІС було запропоновано: «...кілька відомостей про села Маріупольського повіту від сільських вчителів»⁹, а інспектор народних училищ Бессарабської губ.¹⁰ надав «...описи 31 села цієї губернії»¹¹. Однак жодна з названих анкет не потрапила а ні у 14-й, а ні в інші томи цього видання.

Якщо порівняти ці дані з переліком наявних сьогодні анкет (дод. 1), слід заключити, що, окрім них, існували такі підбірки: Тираспольського і Ананьївського повітів Херсонської губ. – 27 (якщо 10 з них не були подані повторно), Бердянського повіту Таврійської губ. – 8, Новомосковського повіту Катеринославської губ. – 13 (разом 48), що у сумі могло складати принаймні 76 статей. Зауважимо, що місця їх зберігання невідомі, причому вони були відсутні в збірці ОТІС задовго до 1917 р. Можливо, якісь натяки на відповідь з цього питання є у біографії ініціатора Програми, до якої ми і переходимо.

Олександр Сергійович Князев (28.02.1814–28.02.1897) – доволі відома свого часу постать у краєзнавчих колах РІ¹², тому ми зупинимось переважно на одеському періоді його біографії, коли у

1878–1885 рр. він займав посаду директора народних училищ Херсонської губ. Вже 4 грудня 1878 р. його обрали кореспондентом ОТИС¹³, невдовзі він став членом-співробітником товариства¹⁴. Перебуваючи в Одесі, О. Князев значився у Міністерстві народної освіти колежським, потім статським радником, був чиновником V класу, мав ордени і відзнаки, а також платню 2500 крб. на рік¹⁵. Тоді ж він опублікував чотири замітки в «Одеських єпархіальних новинах», а у 1885 р. повернувся до Пскова¹⁶. Отже, О. Князев був автором ідеї анкетування на значних територіях зусиллями сільських вчителів і склав відповідний опитувальний лист (дод. 2), він же мав змогу без проблем організувати опитування саме у Херсонській губ. Цілком вірогідно, що через те, що отримані відповіді не були надруковані (хоча частково були відредаговані), він, залишаючи Одесу назавжди, забрав значну частину їх оригіналів з собою.

Однак, тоді ця «корисна ідея» не вмерла, оскільки після 1888 р. для створення археологічної карти Херсонської губернії по місцях були розіслані анкети (програми) Московського археологічного товариства. На них надійшли 56 відповідей – від 2 до 13 з кожного повіту. Матеріали увійшли до текстової частини карти, яку надрукували в одному з томів «Записок» ОТИС¹⁷ (сама мапа залишилась неопублікованою).

Бессарабські статті. Наявні анкети з цього регіону (31 прим.) датовані 1884 роком і підписані вчителями сільських або міських шкіл (училищ), підпорядкованих Міністерству народної освіти. Сьогодні з описаних тоді населених пунктів 17 знаходяться на території Республіки Молдова, а 14 – України. З останніх три села розташовані у Чернівецькій, 11 – в Одеській областях, причому тільки серед других присутні анкети колишніх німецьких колоній – Сарати и Гнаденталя (Долинського). Описи колоній так званого «болгарського оселення» кількісно переважають і репрезентують як середню «молдовську», так і південну «українську» частини Бессарабії. Відзначимо наявність в обох названих групах анкет з міст та посадів – Кілії, Тузли, Леова, Гинчештів, Атаків, Бричанів, тощо.

Як було сказане, опитування проводилось за допомогою задалегідь заготовлених і розісланих анкет, які частіше звалися «програмами». Запитання згруповані в них у шести блоках, серед яких значно переважає етнографічна тематика (пункти 3-5), є блоки з географії (пункт 1), історії (пункт 2) і археології (пункт 6) (дод. 2). Якщо сумарно охарактеризувати наповненість статей фактами, то вона дуже нерівномірна, оскільки зустрічаються тексти обсягом від 4-5 до 30 і навіть 60 сторінок, причому на неї суттєво впливає різна

ступінь фахової підготовки та інтелектуальний рівень окремих вчителів. Іноді в оцінці «рівня розвитку мешканців» відчувається зверхність і навіть певні шовіністичні нотки. Тематично переважають етнографічно-побутові нариси: описи річного господарчого циклу, традиційного житла, одягу, щоденних та святкових страв, знярядь праці, музичних інструментів, урочистих обрядів під час Різдва і Воскресіння Ісуса Христа, весіль, народин і похрестин, похоронів та ін. В багатьох статтях знаходимо колядки, щедрівки і народні пісні болгарською, українською, молдавською та іншими мовами. Нерідко в них наявні факти і легенди про історію сіл, перших мешканців, засновників церков, священників і вчителів. Менше надано археологічної інформації, яка найчастіше вичерпується згадками про найвищі кургани та їх назви або приїзди і розкопки археологів, рідше згадуються знахідки монет, скарбів, оброблених каменів та ін.

Наразі ці статті невідомі в археологічній та історичній історіографії. Виключення складають лише етнографічні дослідження: стаття А.В. Шабашова про сімейний устрій буджацьких гагаузів і болгар (зокрема сіл Кулевча, Волканешти і Комрат)¹⁸ та монографія В. Бузілі про національний молдавський одяг, в якій використані статті І. Яцимирського (с. Гинчешти), І. Скалицького (с. Пугачени), Ф. Беднарівського (с. Тараклія Бендерського повіту), І. Гулсеници (с. Картал), К. Тарантаєва (с. Унцешти) та ін.¹⁹

Наразі автори продовжують опрацювання цих статей, анкета про Сарату опублікована до 200-річчя заснування селища у 1822 році²⁰, а стаття, присвячена картографії та описам німецьких колоній Саратського округу, здана до друку²¹.

Автори описів репрезентують випадкову вибірку з дуже різномірної маси викладачів. Зрозуміло, що більшість з них досі була абсолютно невідомими людьми. Виключенням є лише чотири особи, про яких в нас є змога розповісти більш-менш докладно.

Ставракі Ераст Харлампієвич (1853–1911) – дворянин, народився 10 листопада 1853 р. в Керчі у родині чиновника Х. І. Ставракі (1801–1853), який служив перекладачем азійських мов у Керченській таможні. Коли і яку освіту отримав Ераст Ставракі, невідомо. Приблизно з 1882 по 1899 рр. був вчителем російської мови у центральному училищі німецької колонії Грунау (Олександрівське, частина сучасного с. Розівка Запорізької обл.) Маріупольського повіту²². Він є автором опису Грунау, датованого 31 грудня 1884 р.²³ Опис дуже детальний та інформативний, рясніє безліччю деталей з життя мешканців. Судячи з його структури та повноти, вчитель ґрунтовно підійшов до його складання та виклав

необхідні дані, як вимагав опитувальник. У 1889 р. через Ставракі виник конфлікт між училищною радою, точніше його головою – місцевим пастором Т. Ф. Клодтом, та дирекцією народних училищ Катеринославської губ. У скарзі пастор запропонував піклувальнику Одеського навчального округу прибрати Ставракі з училища, який безконтрольно стягував гроші за навчання, самовільно витрачав училищні кошти, на свій розсуд приймав учнів, ігнорував училищну раду, налаштовував керівництво проти другого вчителя Фея, який нібито не володів російською, і втратив довіру місцевого населення²⁴. Цей конфлікт відбив тенденції і протиріччя, що проявилися у різних структурах сфери освіти під час боротьби з «німецьким засиллям» і русифікації німецького населення у вигляді реформування німецької школи в «дусі російської народності». Ставракі залишили на своєму місці старшим вчителем і завідувачем училища. З відгуку про нього 1893 року: «Викладач п. Ставракі, родом грек, безумовно бездоганно володіє російською мовою, як природна руська людина». На початку ХХ ст. він працював у Пушкінському міському початковому училищі у Маріуполі, де помер 28 вересня 1911 р. та похований на міському цвинтарі. Був одружений (з 1883 р.) з дочкою німця з колонії Рундевізе (Луганське) Вільгельміною Миколаївною Гааг.

Йоганн Якоб Кох (1817–1893) протягом 42 років (у 1846–1888 рр.) був кюстером (служителем при лютеранській кірхі) і церковним вчителем у Гнаденталі²⁵. Народився він 28.01.1817 р. у Нагольді, Вюртемберг²⁶ і закінчив вчительську семінарію у монастирі Лихтенштерн поблизу від Вайнсберга²⁷. Це був навчальний заклад для подальшої освіти незаможних вчителів, заснований у 1839 р. К. А. Целлером²⁸, який був учнем і послідовником ідей швейцарського педагога і реформатора шкільної освіти Й. Г. Песталоцці. Вчитель Кох опинився у Російській імперії у 1845 р. у зрілому віці, будучи іноземним підданим. Громада Гнаденталя найняла його з 1 травня 1846 р. Він доклав чимало зусиль для освіти і виховання дітей і дуже позитивно вплинув на освітній процес в колонії. У 1856 р., під час відмови від вюртембергського підданства, Й. Я. Кох писав: «Оскільки тепер я знайшов у цій колонії достатній прибуток, щоби прогодувати себе і свою родину з 7 душ²⁹, і вважаючи, що можу добре утримати себе, я вирішив залишитися в Бессарабії і ніколи не повертатися до своєї батьківщини. Тому і в Саратовському окружному наказі, і в громаді Гнаденталя я клопочу про визнання мене колоністом»³⁰. Цікаво, що у 1848 р., коли за наказом голови Піклувального комітету Є. фон Гана склали історії німецьких колоній регіону, Й. Я. Кох підготував

невеликий нарис «Гнаденталь»³¹. Помер він 7 грудня 1893 р. в цьому селі, де і був похований.

Омелян Іванович Бодникевич народився у Хотині, навчався в гімназії Кам'янець-Подільського, де отримав право викладати у повітових училищах. Працював у Хотинському, згодом у Аккерманському училищах. 1 січня 1879 р. його, на запрошення місцевого пастора, перевели до Вернеровського центрального училища в с. Сарата викладати російську мову. Пізніше він викладав дітям також географію та історію Росії, природню історію, фізику і малювання³². 1881 року вчителя призначили директором цього закладу, яким він і залишався до виходу на пенсію у 1907 р. Сучасники згадували, що: «Бодникевич був сумлінним вчителем, популярним та поважним серед школярів. Завдяки ретельному виконанню обов'язків, він заслужив особливу шану від училища»³³. Щоправда, у 1890 р. 29 учнів I та II класів подали на нього скаргу, в якій просили призначити їм іншого викладача російської мови через те, що О. Бодникевич ніби-то ображав їх лайливими словами, погано вів заняття та вимагав «хабарі». Викладач пояснив те, що сталося, своїми високими вимогами, а в результаті конфлікт залагодили шляхом поступок учням, дозволивши складати полегшені іспити³⁴. Так чи інакше, О. Бодникевич написав у 1884 році доволі якісний, хоча, на наш погляд, занадто лаконічний огляд Сарати, підкресливши її німецький колорит.

Іван Григорович Яцимирський – вчитель школи у Гинчештах, який написав нарис про це містечко 5 березня 1884 року. Яцимирські є відомим бессарабським дворянським родом, зарахованим до місцевого дворянства у 1854 році на прохання братів Іасона та Василя Яцимирських. Іван Григорович напевне не був їхнім сином, тим більше, що його батьком іноді називається «збіднівший поміщик зі Старої Ушиці Подільської губернії»³⁵. На цьому відомості про нього практично вичерпуються. Нам відомо лише, що на початку 1870-х років Яцимирський вчителював у с. Байрамча Аккерманського повіту, можливо, в учительській семінарії, відкритій у 1872 р. Там 30.08.1873 р. у нього народився син Олександр, який став фаховим лінгвістом і археологом, відомим своїми розвідками берегів Дністровського лиману в районі Аккерману³⁶. Крім того, ще один вчитель Яцимирський – Микола (можливо, брат Івана Григоровича) взяв участь у тій самій Програмі, підготувавши статтю про село Кайнари-Веке Сороцького повіту (дод. 1).

Рис. 1. Вчитель Й. Я. Кох.

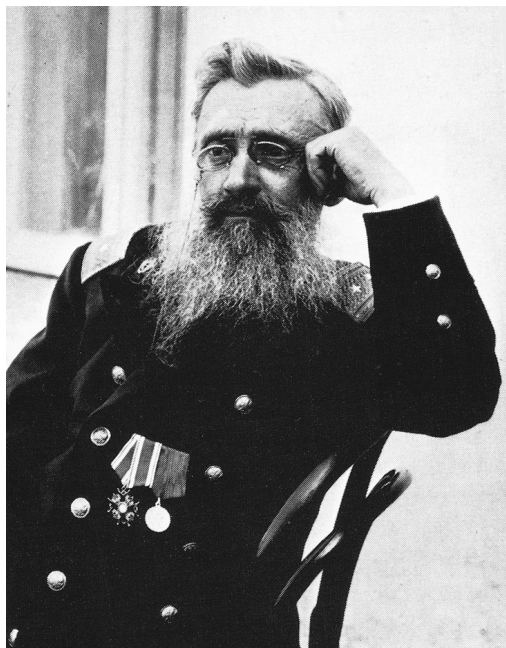

Рис. 2. Вчитель і директор Саратського Вернеровського училища
О. І. Боднікевич.

Перелік справ
Програми опитування 1882–1884 років, які зберігались в архіві
ОТІС

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського. Ф. V:

- Спр. 670–671 – Бер Матвій. 1. Статистичні відомості щодо села Гросс-Вердер [Маріупольського пов. Катеринославської губ.]. 2. Улюблені пісні, які часто співають місцеві німці. 8 грудня 1884 р. С-ще Гросс-Вердер. Автограф. Рос. мовою. Чорнило. Є підкреслювання кол. олівцем. 2 од. зб. 4 арк.
- Спр. 672, 674–703 – [Описи населених пунктів Бессарабської губ.]. [Збірка]. [1884 р.]. Автографи. Різними почерками. Рос. мовою. Чорнило. 31 од. зб. Арк. 1–26, 36–335.
- Спр. 673 – Вер[жби]цький Д. [с. Варенівка Таганрозького градоначальства Катеринославської губ., нині РФ]. Автограф. Рос. мовою. Чорнило. Додаток: Бужинський [Олександр] [Йосипович] – Вержбицькому [Д.]. [Опитувальний лист, складений Князевим Олександром Сергійовичем]. Друк з рукописним доповненням та підписом Бужинського О. Рос. мовою. 1 од. зб. Арк. 33–35.
- Спр. 706 – Закруткин Михайло Дмитрович. Відомості про с. Урзуф Маріупольського пов. [XIX ст.]. Автограф. Рос. мовою. Чорнило. 1 од. зб. 2 арк.
- Спр. 707 – Відомості щодо села Стародубівка Маріупольського пов. [XIX ст.]. Автограф. Рос. мовою. Чорнило. 1 од. зб. 2 арк.
- Спр. 708 – Ставраки Е[раст] [Харлампійович]. Грунау [Опис селища Грунау Маріупольського пов.]. 31 грудня 1884 р. С-ще Грунау. Автограф. Рос. мовою. Чорнило. 1 од. зб. 8 арк. Опубліковано з іл.
- Спр. 711 – Любарський Лев. Селище Зельц Одеського пов. Херсонської губ. [Опис]. [1883 р.]. Автограф з правками та доповненнями. Рос. мовою. Чорнило, простий олівець. 1 од. зб. 34 арк.
- Державний архів Одеської обл. Ф. 93. Оп. 1 (1839–1921):
- Спр. 178 – Описи сіл Константинівка, Богородицьке, Велика Каракуба [Маріупольського пов. Катеринославської губ.] 1884 р.
- Територіальний розподіл:
- колиш. Катеринославська губ. – 7 сіл (спр. 670–671, 673, 706–708, 178);

колиш. Херсонська губ. – 1 село (спр. 711);

колиш. Бессарабська губ. – 31 населений пункт (спр. 672, 674–703):

Республіка Молдова (17): Ганчешти (спр. 672, арк. 1–26), Тараклія (спр. 674, арк. 36–58 зв.), Пугучени (спр. 675, арк. 61–71 зв.), Комрат (спр. 676, арк. 73–82 зв.), Гордінешти (спр. 684, арк. 139–140 зв.), Киперчени (спр. 685, арк. 141–153 зв.), Бринзени (спр. 686, арк. 155–159), Унцешти (спр. 687, арк. 161–166), Надушита (спр. 688, арк. 167–184 зв.), Кайнар-Веке (спр. 689, арк. 185–188 зв.), Атаки (спр. 690, арк. 189–190 зв.), Ванчиоуци (спр. 693, арк. 207–212 зв.), Бричани (спр. 694, арк. 213–217), Кирпешти (спр. 696, арк. 227–262 зв.), Волканешти (спр. 697, арк. 264–278), Леово (спр. 700, арк. 303–310 зв.), Колибаш (спр. 703, арк. 331–333);

Одеська область (11): Сарата (спр. 677, арк. 85–88), Чийшія (спр. 678, арк. 89–92 зв.), Гнаденталь (спр. 679, арк. 93–95 зв.), Гура-Роша (спр. 680, арк. 97–106), Купаран (спр. 681, арк. 107–111), Олександрівка (спр. 682, арк. 113–129 зв.), Кулевче (спр. 683, арк. 131–138 зв.), Кілія (спр. 698, арк. 279–295 зв.), Тузлі (спр. 699, арк. 299–302 зв.), Картал (спр. 701, арк. 313–325), Бабель (спр. 702, арк. 327–330 зв.);

Чернівецька область (3): Шиловці (спр. 691, арк. 191–201), Васкауци (спр. 692, арк. 203–206 зв.), Долиняни (спр. 695, арк. 219–225).

ДОДАТОК 2

[О. С. Князев]

Опитувальний лист ОПІС вчителям південних губерній для археолого-історико-етнографічного опису населених пунктів

Складений у січні 1882 р. Друк, примірник надісланий адресату в 1884 р.

(ІР НБУВ, ф. V, спр. № 673, арк. 33).

*Учителю г.[осподину] Вержбицькому*³⁷

1. Названіє селенія и об'ясненіє названія, расположеніє селенія правильными улицами, скученно; под горой, на горе, на ровном месте. Число жителей. Расстояние селенія от уездного и губернского города, железной или почтовой дороги, от ближайшего селенія.

2. Свойство местности: ровная, гористая, холмистая. Свойство почвы: песчаная, черноземная, глинистая, каменистая. Удобства к жизни: лес, озеро, река, ручей; как пользуются ими жители. Климатические условия местности, вредные и полезные для здоровья.

3. Происхождение селения, национальность жителей, их вероисповедание, характер, умственное, нравственное и религиозное развитие. Есть школа, церковь? Их благоустройство, усердие к ним жителей. Число прихожан и учеников.

4. Хозяйство жителей, особенности их занятий и способ производства последних. Сбыт хозяйственных произведений. Богатство населения.

5. Семейные и общественные связи жителей. Домашний быт: помещение, пища, одежда. Обычаи: домашние, религиозные. Поверья, предания, увеселения, песни, музыка, музыкальные инструменты.

6. Лица, обращающие на себя особенное внимание. Замечательные вещи – церковные и другие. Памятники древности – церковные, гражданские и т. п. Камни с надписями, курганы. Какие древние предметы случается находить в занимаемой селением местности и как с ними обходятся жители.

Примечание. Сведения означенные могут быть изложены не обширно, но должны быть переданы полно, основательно и отчетливо. Говоря, напр.[имер] о песнях, нужно приложить для примера и две-три песни; указывая на древности, нужно сказать, какие они именно и т.п.

Означенные сведения прошу выслать на мое имя. Инспектор [народных училищ Екатеринославской губ.] А.[И.] Бужинский³⁸.

¹ Ставраки Э. Грунау // Тарасенко Е.Н. Рукопись Э.Х. Ставраки о Грунау. Москва, 2020. С. 35–41.

² Халиппа И.Н. Сведения о древностях бессарабских, собранные военным губернатором П.И. Федоровым в 1837–1838 гг. // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. 1902. Т. 2. С. 96.

³ Циркуляр міністра внутрішніх справ 1837 р. напевно отримали й інші губернатори, тому є рація пошукати реакції на нього в архівах Херсону, Дніпра чи Сімферополя.

⁴ 203 засідання ІООІД 22 січня 1882 г. Одеса, 1882. С. 3.

⁵ Отчет ІООІД с 14-го ноября 1881 г. по 14-е ноября 1882 г. Одеса, 1882. С. 6.

⁶ 209 засідання ІООІД 28 січня 1883 г. Одеса, 1883. С. 3.

⁷ Отчет ІООІД с 14-го ноября 1883 г. по 14-е ноября 1884 г. Одеса, 1885. С. 7.

⁸ Олександр Йосипович Бужинський підписав запитальник для вчителя Д. Вержбицького (дод. 2).

⁹ Один з них, про с. Грунау датований 31.12.1884 (дод. 1).

¹⁰ Прізвище цього чиновника встановити важко, оскільки таку саму посаду мали 5 осіб (за кількістю учбових округів).

-
- ¹¹ Отчет ИООИД с 14-го ноября 1884 г. по 14-е ноября 1885 г. Одесса, 1886. С. 6.
- ¹² Г.К. Памяти Александра Сергеевича Князева // ЗООИД. 1898, XXI, С. 1–28 (некрологи).
- ¹³ Отчет ИООИД. С 14-го ноября 1878 г. по 14-е ноября 1879 года. Одесса, 1880. С. 4; 186 заседание ИООИД. 4 декабря 1878 г. Одесса, 1883. С. 3.
- ¹⁴ Отчет ИООИД за 1897 г. Одесса, 1898. С. 5.
- ¹⁵ Список лицам, служащим по ведомству ММП. 1879/80 учебный год. С.-Пб., 1879. С. 579; Те саме. 1883/4 учебный год. С.-Пб., 1883. С. 353.
- ¹⁶ А.С. Князев в 1839–1889 гг. // Русская старина. 1890. № 68. С. 578–580.
- ¹⁷ Ястребов В. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. 1894. Т. XVII. С. 63–177.
- ¹⁸ Шабашов А.В. До реконструкції сім'ї болгар та гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках ХІХ ст. // Записки історичного факультету 2002. Вип. 12. С. 105-104, 118.
- ¹⁹ Buzilă V. Costumul popular din Republica Moldova. Ghid practic. Chişinău, 2011. S. 39, 57, 68, 95.
- ²⁰ Сапожников И. О предыстории и ранних описаниях Сараты (к 200-летию основания) // Час. Люди. Події. 2022. №3 (8786). 22 січня. С. 3.
- ²¹ Сапожников И., Айсфельд О. Саратовский округ немецких колоний в 1820-х – 1890-х гг.: археология, картография, историография // Тураgetia. 2023. Vol. XVII. №2 (друкується).
- ²² Тарасенко Е.Н. Рукопись Э.Х. Ставраки о Грунау. Москва, 2020. С. 11–13, 15, 25.
- ²³ Тарасенко Е.Н. Рукопись... С. 35–41.
- ²⁴ Плесская Э.Г. Немецкая национальная школа в Украине. 1803-1938. Одесса, 2014. С. 66–67; Тарасенко. Рукопись... С. 25–31.
- ²⁵ Rüb F. Die Gemeinde Gnadental. In: Deutscher Volkskalender für Bessarabien. Tarutino, 1930. С. 74.
- ²⁶ Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862. [Stuttgart]: Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland, 1995. S. 336, 521.
- ²⁷ Fassel L. Das deutsche Schulwesen in Bessarabien (1812-1940). Eine komparativ-historische und sozio-kulturelle Untersuchung. München, 2000. S. 28–29.
- ²⁸ Eichenhofer Chr. Lichtenstern als Frauenkloster, Oberamtei und Anstalt. Eine lokalhistorische Schilderung. [Lichtenstern], 1867. S. 56, 61–64,
- ²⁹ Загалом в родині вчителя було 10 дітей.
- ³⁰ Betz M. Aus- und Einbürgerung der Familie Koch aus Nagold. Mitteilungsblatt des Bessarabiendeutschen Vereins e. V. 2022. Heft 6. S. 15.
- ³¹ Leibbrandt G. Die deutschen Kolonien in Cherson und Bessarabien. Berichte der Gemeindeämter über Entstehung und Entwicklung der lutherischen Kolonien in der ersten Hälfte des 19. Jh. Stuttgart, 1926. S. 128–131.

³² Мутшал В. Историческая записка о Сарато-Вернеровском русском центральном училище (25 июня 1844 г. – 25 июня 1894 г.). Одесса, 1894. С. 78–81.

³³ Heimatbuch Sarata. 1822–1940. Hrsg. Ch. Fiess. Mühlacker, 1979. S. 252.

³⁴ Плесская Э.Г. Немецкая национальная школа... С.73–74.

³⁵ Алфавитный список дворянских родов Бессарабской губернии. Кишинев, 1909. С. 27; Bacalov S. Elita social-politică și economică a Basarabiei sec. XIX – începutul sec. XX. Vol. II: Documente. Chișinău, 2016. P. 271–272.

³⁶ Сапожников І.В., Левчук В.В. Урочище, колонія і село Шабо: археолого-історіографічні нотатки. Одеса, 2022. С. 30–32.

³⁷ Однокласної школи у с. Варенівка Таганрозького градоначальства Катеринославської губ. (Приписка від руки чорними чорнилами).

³⁸ Приписка від руки синіми чорнилами.

О. Є. Музичко (Одеса)

ДІЯЛЬНІСТЬ Ф.І. УСПЕНСЬКОГО В ОДЕСІ: ПИТАННЯ ПРО ШКОЛУ ІСТОРИКІВ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО

На усіх етапах розвитку історичної науки її основними рушіями були найбільш видатні вчені, тобто володарі думок, автори фундаментальних праць, що викликали резонанс в науці та впливали на читачів та слухачів. Незважаючи на те, що у Російській імперії історична наука, особливо дослідження всесвітньої історії, перебували у перманентному наздоганяючому стані щодо західноєвропейської науки, і на її території можливо виокремити істориків, яких слід наділили першоплановим статусом. Ще більш виразним це є на локальних, міських рівнях, де часто у культурних провінціях тим не менш працювали зірки. Якщо включати це питання в одеський контекст, то, з одного боку, тут працював єдиний для величезної території імперії університет, що забезпечувало непересічний статус місцевій науці. Але, з іншого боку, кількість осіб, що вже під час роботи в Одесі, передусім, в університеті були визнаними авторитетами у широкому колі науковців є вкрай обмеженою. До таких радше виключень належить видатний візантиніст Ф.І. Успенський, призначення якого на важливу посаду директора «Російського археологічного інституту у Константинополі» у

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіюсак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518